

RETORIKOS GENEZĖ IŠ *JUSTUM ET AEQUUM* DUALIZMO: TEISĖS IR
RETORIKOS SĄSAJOS

Regina Koženiauskienė *

Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto Lietuvių kalbos katedra
Universiteto g. 5, LT-2734 Vilnius
Telefonas 268 72 12
Elektroninis paštas Regina.Kozeniauskiene@flf.vu.lt

Pateikta 2006 m. kovo 31 d., parengta spausdinti 2006 m. birželio 22 d.

Santrauka. Straipsnio įvade pateikiama teisinio dualizmo *justum et aequum*, iš kurio ir atsirado retorika, samprata. Jame apžvelgiami pagrindiniai žymaus XVI a. Lietuvos teisininko A. Volano retoriniai veikalai. Pirmajame skyriuje A. Volano diskursas analizuojamas teisės ir teisingumo vienovės požiūriu, o antrajame – keliami gero piliečio (*vir bonus*), aprašyto A. Volano veikaluose, klasikinės retorikos tradicijos tąsa.

Klasikinės retorikos, taip pat ant jos pamatų išaugusiuose Renesanso laikų A. Volano ir kitų teisininkų veikaluose išsakytos mintys, iškeltieji moraliniai retorikos principai galėtų būti šių dienų viešųjų teisininkų kalbų matas. Iš tiesų, šiais laikais jaunos demokratijos sąlygomis Lietuvoje nuolat iškyla ta pati teisės ir teisingumo (*justum et aequum*) santykio problema.

Pagrindinės sąvokos: retorika, *justum et aequum*, teisė ir teisingumas, teisinis dualizmas, A. Volanas, *vir bonus*, retorinis idealas, etika, etiniai argumentai, retorinė tradicija, teisės diskursas.

ĮVADAS

Šio straipsnio tikslas – pažvelgti į retorikos prigimtį, į jos kilmę ir parodyti istorines retorikos ir teisės sąsajas, atskleisti, kad teisė ir retorika glaudžiai susijusios su dorovinėmis vertybėmis. Retorika, kaip įtikinimo menas, Graikijoje atsirado demokratijos sąlygomis, kai atsivėrė galimybės, suteikiančios teisę ir žodžio laisvę aiškinti įstatymo normas, jas argumentuotai vertinti, interpretuoti ir taip įtikinti klausytojus. Kiekvieno žmogaus tiesa vis kita, taigi gali būti ginčijama. Taip atsirado teisinio dualizmo – *justum et aequum* (teisė ir teisingumas) – formulė, kurios vienovė buvo pripažinta ir priimta kaip dar viena laisvų Graikijos piliečių norma. Tik būdami dori piliečiai gali ieškoti tiesos ir siekti teisingumo, todėl *justum et aequum* vienovė visais laikais yra svarbi demokratinėse visuomenėse. Kai nėra demokratijos ir žodžio laisvės arba kai valdžios reprezentantų amoralumas pasidaro teisės esme, retorika, t.y. argumentų vertinimas, aiškinimas, teisinio diskurso interpre-

tavimas nebetenka prasmės. Tada tampa nebereikalingas ir teisės normos santykio su moralinėmis vertybėmis ieškojimas, ir siekimas įtikinti. Tada nebereikalingas ir įtikinimo menas – retorika.

Straipsnio tyrimo objektas – žymaus XVI a. Lietuvos teisininko A. Volano retoriniai veikalai, kurie *justum et aequum* vienovės požiūriu dar nebuvo analizuoti. Istoriniu aspektu analogijos ir analitiniu metodais gretinamos retorikos mokslo gimtinės Graikijos ir Senosios Lietuvos teisininkų oratorių mintys, taip pat pateikiami prieškario nepriklausomos Lietuvos XX a. pradžios iškalbos knygų autorių požiūriai į *justum et aequum* vienovę.

Pagrindinė problema yra ta, kad šių dienų demokratinėje Lietuvoje *justum et aequum* vienovės samprata balansuoja ant pavojingos ribos. Kai tik reikia spręsti etinės ir teisinės atsakomybės klausimus, pirmoji iš jų neretai nustumiama į šalį. Štai dėl ko idealiosios retorikos ir gero oratoriaus samprata, išdėstyta senųjų retorikos veikalų autorių, aktuali, atgimsta šiuolaikinės Lietuvos teisininkų bei retorikos veikalų autorių tyrimuose, nes *justum* sargyboje *aequum* reiškia tą patį, ką reiškė ir Senovės Graikijoje, ir Renesanso, ir prieškario nepri-

* Humanitarinių mokslų, filosofijos, habilituota daktarė. Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto Lietuvių kalbos katedros profesorė.

klausomoje Lietuvoje: piliečiai, pasitikėdami teisėjo (taip pat kito valdžios atstovo) elgesio teisingumu ir žodžio etiškumu, net jei jie teisingumą suvokia subjektyviai, priima galutinį jo sprendimą kaip objektyvų ir teisingą. Tai rodo, kad teisingumas etine prasme yra aukščiau už pačią teisę.

1. TEISINIO DUALIZMO SAMPRATA RETORIKOJE

Žodžio *retorika* etimologija atskleidžia teisės ir iškalbos sąsajas, bendrą kamieną ir iš to kamieno išsiskojusį teisinį dualizmą. *Reo* senąja graikų kalba reiškia kalbą tiksliai pagal *rheton* – nustatytą teisės normą, galiojančią tiems, kurie ją priėmė kaip tiesą. Išsilavinusio graiko mintis, jauno neseniai sukurtos demokratinės valstybės piliečio laisvė nebuvo varžoma dogmų, nepripažino aklo paklusnumo dogmai ar tiesai apskritai be įrodymų ir patikrinimo. Kiekvieno žmogaus tiesa vis kita, taigi gali būti ginčijama. Visų dalykų norma esąs žmogus, o ne dogma. Taip atsirado teisinis dualizmas *rheton kai dianoia*. Romėnai šią formulę išsivertė į *justum et aequum* – teisė ir teisingumas, t.y. teisės norma ir teisingumas. Teisingumas suprantamas kaip laisvo ir dorą piliečio reiškiamas mintis, arba individuali tos teisės normos interpretacija, amžinas tiesos siekimas [žr. 1, p. 34–36].

Vidinę laisvę reikšti mintis graikai suprato kaip teisingumą prigimtinę, vidinės asmens nepriklausomybės prasme, kaip moralinę kategoriją, etikos dorybę.

Iš visų etikos dorybių Platonas labiausiai vertino teisingumą. Tikroji retorika, pagal Platoną, turi remtis aukštesiomis tiesomis ir būti vienu iš instrumentų, padedančių pasiekti teisingumą. Aristotelio *ethos* samprata taip pat rėmėsi teisingumu, socialiniu požiūriu pačia didžiausia dorybe, nes *ethos* įtikina geriausiai. „Kaip paskirstantis teisingumas, jis rūpinasi teisingu gėrybių bei pagarbos paskirstymu visuomenėje, kaip išlyginantis teisingumas, jis atlygina už patirtas skriaudas“ [2, p. 51].

Apie teisės ir retorikos, valstybės ir asmens laisvės, iškalbos ir dorovinių vertybių ryšį ir vienovę kalbėjo senieji romėnai: „Iškalba ir dorovė yra susijusios, o jeigu laisvės stoka valstybėje verčia išymiusius oratorius nutilti arba paverčia juos pataikūnais ir taip sužlugdo jų talentus, tai dorovės nuosmukis sužlugdo asmenybių laisvę jų pačių veiksmais ir valstybės laisvę iš viso nebetenka prasmės“ [3, p. 302].

Viename seniausių retorinių lietuvių raštijos paminklų – teisininko A. Rotundo (1520–1582), II Lietuvos Statuto (1566) rengėjų, kūrinyje „Lenko pasikalbėjimas su lietuviais“ (1564) taip pat keliama teisės ir teisingumo, retorikos ir moralės vienovės problema. A. Rotundo mintys atspindi to meto išsilavinusių Lietuvos veikėjų iškalbą ir teisės išmanymą (jie buvo ne tik teisininkai, bet ir geri oratoriai, ir filosofai, ir istorikai). „Lenko pasikalbėjime su lietuviais“ dialogo dalyviai gina savo nuomonę, įrodinėja, kas teisinga ir kas neteisinga, kas moralu ar amoralu. Diskutuodami veikėjai stengiasi, kad būtų pasiektas teisingumas. Jie viską sprendžia ne

įstatymo raidės, o jo dvasios pamatu – teisingai ir sąžiningai [1, p. 28–31].

2. JUSTUM ET AEQUUM JUNGTIIS RETORINIUOSE A. VOLANO KŪRINIUOSE

Ryškiausias Renesanso Lietuvoje atgimusias klasiikinės graikų ir romėnų retorikos pavyzdys – teisininko Andriaus Volano (apie 1530–1610) veikalai, kuriuose cituojamas Platonas, Aristotelis, Demostenas, Ciceronas, nužymėtos pagrindinės idealiosios iškalbos ateities gairės, pažymėtos *justum et aequum* vienove. Pats A. Volanas darniai jungė teisę ir retoriką. Pripažintas kalbėtojas, baigęs teisės mokslus Frankfurto prie Oderio bei Karaliaučiaus universitetuose, A. Volanas parašė svarbų veikalą „De libertate politica sive civili“ (*Apie politinę arba pilietinę laisvę*, 1572), kuriame jis kalba apie įstatymų teisingumą, jų vykdymą ir aukščiausios valdžios žmonių dorovę ir pareigas. A. Volanas aiškina, kad teisės normos turi būti pagrįstos teisingumu, kurio pamatą sudaro etiniai principai: vienodas atlyginimas už vienodą veiklą ir tos pačios bausmės už tokį patį nusikaltimą visiems piliečiams. Autorius pateikia piliečių laisvės ir įstatymų, aukščiausios valdžios galios ir jos ribų, teisės ir teisingumo santykį [4, p. 50–114]. A. Volanas peikė neteisingus teismus, o aiškindamas teisės reiškinius, vadovavosi iš Antikos mąstytojų einančia maksima, kad svarbiausia teismuose yra etiniai dalykai – teisingumas ir gėris. Teisėjas, atsisakęs vadovautis gėriu ir teisingumu, įstatymui veikiaus nusikalstas nei teisingai jį įvykdas. Minimo A. Volano veikalo XIV skyrius: *Leges nisi aequitate temperentur, plurimum libertati publicae officere putandae sunt* (Įstatymus, jei jų nereguliuoja teisingumas, reikia laikyti itin kenksmingais viešajai laisvei) galėtų būti šio straipsnio moto. Štai keletas minčių iš šio veikalo skyriaus [4, p. 102–107]:

Ten, kur įstatymai, kurie turėtų būti valstybės siela, esą netikę, ten nedori būna ir teismai.

Turi būti laikomasi labai didelio atsargumo, kad įstatymai – vienintelė žmonių laisvės apsauga, nepasirodytų esąs instrumentas skriausti žmogui.

Tai teisėjų nesąžiningumo reikalas, jei įstatymai, turėję ginti nekaltumą, dėl jų kaltės panaudojami kieno nors nenaudai ar net pražūčiai.

Todėl jei kuris nors teisėjas visose bylose tik paviršutiniškai laikysis įstatymo, dažnai jis pasirodys esąs ne teisingumo, o neteisingumo tarnas, blogai besinaudojantis įstatymų autoritetu.

Teisingumu būtina naudotis, kad rašytą įstatymą nusvertų teisingumo ir gėrio svertai, deramai apsvačius laiką, vietos bei asmenis liečiančias aplinkybes.

Apibendrinus šias A. Volano mintis, išeina, kad reikia ne tuščiažodžiauti ir kabinėtis prie įstatymo raidės, reikalą ginti ne kokiais nors teisiniais gudravimais ir suktumu, o žiūrėti teisingumo bei gėrio: paisyti tik tai, kas parašyta, yra šmeižiko savybė, o gero teisėjo – ginti įstatymo leidėjo valią bei autoritetą [4, p. 171].

Tai, kas vadinama valdymo išmintimi, to, kas slypi žmonių širdyse, apibrėžti įstatymu esą neįmanoma. Įstatymas esąs tik bendras nurodymas ir negyvas teisingu-

mas, o teisėjas – gyvas įstatymas, jis, gerai žinodamas, koks skirtumas yra tarp teisės ir teisingumo (tarp *justum et aequum*), išmintingai ir dorai interpretuojąs neaiškius įstatymus ir apsvarstąs konkrečius veiksmus ir aplinkybes.

Kitame retoriniame veikale „Oratio ad Senatum Regni Poloniae Magnique Ducatus Lituaniae“ (*Kalba, pasakyta Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Senatui*, 1573) A. Volanas nuosekliai laikosi ankstesniame veikale išdėstytų principų, pabrėžia, kad įstatymai turi būti aukščiau valdovo. Apskritai valdžios žmonės turį vadovauti tautai remdamiesi įstatymais ir pirmiausia patys turį būti teisingi ir dori, rūpintis tautos, visų piliečių gerove, visuotine nauda, o ne savo asmeniniais reikalais. Iš tų, kuriems suteikta teisė teisti, A. Volanas reikalauja ypatingo teisingumo ir doros pavyzdžio, nes piliečius skatina ne tiek įstatymai, kiek asmeninis elgesys. „Juk kiekvieno didžiai aukštos padėties asmens savybė yra ta, kad jis visada atviras visų akims ir nesutinka, kas kas nors būtų paslėpta bei pridengta; visos valdovo kad ir slapčiausios mintys perduodamos visuomenės žinia“ [4, p. 190–191]. Joks paskatinimo būdas negalįs būti veiksmingesnis už tą, kai valdovas pats padaro tai, ko pageidauja, kad kiti darytų. Valdovas turįs prisiekti įstatymui, kad teisme neims dovanų arba nepardavinės valdžios ir garbės pareigų.

Apie įstatymo sąlygiškumą ir teisingumo primatą bei viršenybę kalbėjo ir pirmasis Nepriklausomos Lietuvos prezidentas: „Teisingumas pasireiškia įstatymais, įpročiais ir kitomis formomis. Bet tai ne visa: teisė tik dalis teisingumo, ir įstatymas ne visuomet teisingas, dėl to jis dažnai keičiamas, kiek leidžia žmonių išmonė ir gyvenimo aplinka. Įstatymas ir įprotis yra lygtinis dalykas, o teisingumas – visiškasis. Jis yra principas. Juo turi būti auklėjama tauta [5, p. 339].

Vidinis teisingumas ir gėris apskritai kaip moralinės kategorijos keliamos ir vertinamos dabartinių teisės teoretikų. „Neretai manoma, kad teisingumas yra lygybė. Tačiau tai netikslu. Teisingumas iš tikrųjų susijęs su lygybe, nes jis yra vienas iš kriterijų spręsti, kas teisinga, kas – ne. Bet teisingumo ir neteisingumo nustatymo kriterijus yra ne tik lygybė, bet ir kitos moralinės kategorijos – gėris ir blogis, žmoniškumas ir nežmoniškumas, protingumas ir neprotingumas, sąžiningumas ir nesąžiningumas bei kt.“ [6, p. 65].

„Teisėjas negali būti įstatymo, arba dogmos, vergas, raidės žmogus, bet turi jausti įstatymo dvasią, interpretuoti jį taip, kad tas tekstas nesikirstų su visuomenės moralės ir teisingumo samprata. O teisingumas yra aukščiau už teisę“ [7, p. 36–37]. Šiuose žodžiuose aiškiai matyti nesutampanti vertikalė: teisingumas (etine prasme) – aukščiau ir už pačią teisę. Tą vertikalę, kaip jau kalbėta, nustatė pati retorikos prigimtis.

Apie procedūrinį teisingumą, t.y. apie įvairių teisiųjų ir neteisinių sprendimų būdus, siejant juos su teisėjo kalbos ir elgesio etika, dabar prabylama vis dažniau: „Žmonių paklusnumas įstatymams priklauso nuo suvokto teisingumo. Teisingumo suvokimas – subjektyvus jausmas, kurį lemia šie svarbiausi veiksniai: galimybė pareikšti savo nuomonę; teisėjo (arbitro) neutralumas;

teisėjo (arbitro) elgesio etiškumas (paryškinta mano – R.K.); ginčo šalių informavimas apie konflikto sprendimo būdus ir eigą; apeliacijos galimybė ir pan.“ [8, p. 18].

Taigi ir šiais laikais nuolat keliama teisės ir teisingumo dualumo problema. Etika, per amžius nusistovėjusi ir visuotinai priimta žmonių bendruomenės vertybių hierarchija, dažnai nustumiama į šalį, nes nelaikoma teisės šaltiniu. Kad tai prieštarauja teisingumui ir kontinentinės teisės tradicijai, rašoma ką tik išėjusio „Lietuvos etikos kodeksu, nuostatų, taisyklių“ rinkinio įvadiniam straipsnyje [9, p. 9–26]. Šio straipsnio autoriaus pasirinktas aforizmas *Non omne, quot licet, honestum est*, o tai reiškia, kad ne visa, kas leidžiama [įstatymo], yra garbinga, patvirtina senųjų laikų teisininkų minčių aktualumą. „Teoriškai pas mus lyg ir pripažįstama, kad etikos nuostatos turi ar gali būti teisės šaltinis. Tačiau praktiškai, deja, taikant teisę, ypač administracinėje teisejoje ir pirmosios instancijos apylinkių teismuose, paprastai vieninteliu teisės šaltiniu pripažįstamas tik norminis teisės aktas“ [9, p. 11].

3. VIR BONUS TRADICIJA A. VOLANO VEIKALUOSE

Aristotelis sako, kad gėris ir teisingumas yra vertesni už įstatymą ir geru vyru vadina (orig. *virumque eum bonum vocat*) tą protingą ir dorą teisėją, kuris sušvelnina griežtą įstatymą, kai to reikalauja teisingumas.

Andrius Volanas [4, p. 103].

Oratoriaus idealo *Ανηρ πολιτικός*, suformuluoto demokratinėje Graikijoje, esmė taip pat kilo iš pačios retorikos, kaip minties, etiško žodžio ir elgesio kultūros mokslo, prigimties. Šis mokslas, atsiradęs iš praktinių teismų kalbų, vėliau tapo viena svarbiausių akademinų disciplinų, formavusių ne tik teises, bet ir politines bei etines viešojo gyvenimo normas.

Kadangi toks oratoriaus idealas pirmiausia buvo taikomas valstybės piliečiui, politikui, valdžios žmogui, teisėjui, jis šiame straipsnyje aptariamas plačiau. Tuo labiau kad *Ανηρ πολιτικός* tradicija visada daugiau ar mažiau buvo išlaikyta demokratijos sąlygomis gyvenančiose šalyse, jį turėjo didelę vertę ir senųjų laikų Lietuvoje.

Romėnai graikų *Ανηρ πολιτικός* išsivertė, patikslino ir apibrėžė taip: *vir bonus dicendi peritus*. Ši idealaus oratoriaus apibūdinimą verstume taip: tobulas oratorius – tai doras, turintis iškalbos patirtį pilietis, kalbantis pirma, deramai (*recte*) ir, antra, teisingai (*vere*). Tai klasikinėje retorikoje suformuluota doro, garbingo, teisingo piliečio ir iškalbaus žmogaus asmenybės vienovė [10, p. 21–22].

Dėl pirmojo sando – kalbėti deramai (*recte*) prabėžtina, jog tai susiję su pagrindiniu iškalbos principu. Deramumas, arba tinkamumas, yra pamatinė retorikos sąvoka, įeinanti į daugybę jos apibrėžimų: *Retorika – tai pasakyti deramus dalykus deramu laiku, deramoje vietoje, deramu būdu, t.y. deramais žodžiais...* (11, p. 11).

Svarbu pažymėti, kad *deramumas* etimologiškai yra tos pačios kilmės kaip ir esminė etikos kategorija *dora, dorybė*. Taip pat įsidėmėtina, kad tobulo oratoriaus definicijoje *vir bonus dicendi peritus* į pirmą vietą keliami kalbėtojo dora, t.y. *vir bonus*, o tik paskui iškalba – *dicendi peritus*.

Antrasis sandas – kalbėti teisingai (*vere*) – taip pat itin svarbus iškalbos principas, moralinė etikos dorybė. Teisingais, dėl to ir įtikinamais argumentais, oratorius susilaukia moralinio klausytojų pritarimo, pagal juos klausytojai matuoja jį kaip žmogų, vertina jo etinius išpareigojimus.

Taigi ir kalbėjimo *deramumas*, ir teisingumas susiję su etinėmis oratoriaus asmenybės vertybėmis, gebėjimu išiklausyti ir suprasti kitą žmogų, pritaikyti žodžius temai, klausytojams, aplinkybėms, su pagarba įstatymui, taip pat eiliniam piliečiui, klausytojui, oponentui. Turima galvoje pagarba, rodoma teisingu teisėjo elgesiu ir išreiškiama *deramu* žodžiu.

Cituodamas Antikos autorius Aristotelį, Platoną, žymiuosius oratorius Demosteną ir Ciceroną, A. Volanas taip pat išreiškė savo požiūrį į to meto Lietuvos DK *vir bonus*. Jo modernios mintys suformuotos ir suformuluotos Europos universitetų, kuriuose studijavo, dvasioje, padiktuotos Lietuvos DK politinio, teisinio bei visuomeninio gyvenimo realijų, rūpesčio dėl Lietuvos likimo. Jam rūpėjo luomų lygybės ir, kaip anksčiau minėta, piliečių laisvės ir įstatymų, teisės ir teisingumo santykis. Pagrindinis A. Volano uždavinys buvo atskleisti prigimtinės teisės ir iš jos kylančios žmogiškosios teisės bruožus. Pripažinęs luomų lygybę (kad niekas nebūtų skriaudžiamas dėl kokios nors teisinės nelygybės), jų laisvę reikšti mintis, jis kėlė būtinybę, kad teisėjų sprendimai būtų priimami vadovaujantis sveiku protu ir teisingumo jausmu. Idealus teisėjas, kaip ir politikas, tai pirmiausia geras pilietis, kuriam privalu erudicija, rimtas humanitarinis ir teisinis išsilavinimas, didžiosios vertybės – gėris ir teisingumas. Pagal A. Volaną, kalbėtojas pirmiausia pats turi būti išsilavinęs, nepriekiaistingai laikytis įstatymų, būti doro gyvenimo norma, pavyzdžiu kitiems, aukotis dėl tėvynės ir piliečių reikalų, gyvenime vadovautis išmintimi, teisingumo bei gėrio supratimu, kuris, anot Demosteną, yra dievų įbrėžtas į žmonių dvasią. Tarp įstatymo ir jį skelbiančio asmens turįs būti toks glaudus ryšys, kad jis pats taptų ne kuo kitu kaip tik kalbančiu įstatymu. Jeigu jo sprendimas esąs vertas pagarbos, tai rodys ir jo veido išraiška, ir balsas (orig. *ore et voce habeat*), ir visas kalbėjimo būdas. Tokio valdovo skatina ne tiek išsakymai, kiek pavyzdys [4, p. 190].

Volano mintis apie sąžiningus valdžios vyrus, apie teismų ir tribunolų *vir bonus*, t.y. gerus, ne tik teisę išmanančius, bet dorovingus žmones, galima sakyti, pakartojo, tik savaip interpretuodamas, teisininkas Leonas Sapiega, III Lietuvos Statuto (1588) prakalbose: „Dabar, kai jau kiekvienas, jei tik panorės, galės Statutą savo rankose turėti, prašau: teikitės, gerbiamieji, šį veikalą maloniai iš manęs priimti, o turėdami savo laisves, užtikrintas teisyne, žiūrėkite, kad rinktumėt į teismus bei tribunolus ne tik gerus, nuodugnai mūsų teisę išmanan-

čius, bet ir dievobaimingus bei dorovingus žmones, kurie ne savanaudiškai ir artimojo skriaudai, ne savo goshumui patenkinti ir dovanoms gauti teisę klastotų, o tiesiu keliu eidami, šventosios teisybės ir tiesos sargyboje stovėtų ir tą laisvę, kuria visi džiaugiamės, mums nepaliestą išsaugotų“ [12, p. 101–102; 104–106].

Vir bonus idealo tradicija vėl atgaivinta XX a. trečiojo ir ketvirtąjo dešimtmečio nepriklausomoje Lietuvoje. Buvo stengiamasi ugdyti oratorių, imant pavyzdį iš demokratinės Graikijos ir iš Renesanso Lietuvos kalbėtojo idealo. Tai galima suvokti iš likusių negausių to laikotarpio teisininkų ir politikų kalbų, iš vieno kito teorinio retorikos veikalo. Teisininko išsilavinimą turėjęs M. Gustaitis, XX a. pradžioje rašęs apie iškalbą, pabrėžė oratoriaus etikos viršenybę, akcentavo moralinį retorikos pradą kaip pagrindinį: „Be išlavinto iškalbingumo labai svarbu turėti visuomenėje pasitikėjimo, įgyto kilniais darbais ir tiesiu būdu. Patikimas kalbėtojas jau pačiu savo asmenim, pačiu pasirodymu, lenkia klausytojus. To dėlei senovės graikuose negalėjo būti kalbėtoju: vylingai laimėjęs bylą, pakėlęs ranką prieš tėvus, arba atsisakęs juos šelpti, buvo uždrausta viešai kalbėti tiems, kurie turta niekais leisdavo, nes veltui kleidžias tėvų gėrybę alina tuo pat ir tėvynę, skriaudžia visuomenę“ [13, p. 166].

Kaip jau rašyta, teisinėje literatūroje esama skirtingų požiūrių į teisės ir moralės santykį (plačiau apie prigimtinės teisės doktriną, teisinį pozityvizmą ir teisinį realizmą žr. [7, p. 32–46]). Mūsų kalbamam dalykui svarbus požiūris apibendrintas naujausioje retorikos enciklopedijoje: Šiais laikais mūsų modernioje visuomenėje, esant daugiasluoksniui socialiniam susiskaldymui, *vir bonus* sąvoka gali būti apšaukta naivia. Tačiau kai mes grįžtame prie visuomenės vertybių svarbos ir moralumo retorikoje, reikia paminėti Perelmano ir Olbrechts-Tytecos retorikos teoriją. Nesvarbu, ar Antikos laikais, ar modernios visuomenės aplinkoje, oratorius turėtų sekti, kuo klausytojai tikrovėje (angl. *real audiences*) tiki ir ką vertina, ir taikyti savo argumentus prie auditorijos vertybių skalės. Tačiau šie autoriai pripažįsta, kad iškyla rimta problema, susijusi su aklu prisitaikymu prie auditorijos. Retorika, pagrįsta vien tik tam tikros grupės įsitikinimais, gali būti šališka ir ribota. Norėdamas surasti argumentų tam tikrai auditorijai įtikinti bei nesilankstyti tos auditorijos prietarams, sąžiningas oratorius apsvarstys, kaip universalioji auditorija (angl. *universal audience*) – išivaizduojama tobula racionaliai maistančių individų grupė – reaguotų į vieną ar kitą argumentą. Supratingas bei doras tam tikros idėjos propaguotojas tikrai turi racionalumo viziją, tokio racionalumo, kuris išeina už tam tikrų socialinių grupių bei geografinių ribų. Todėl argumentaciją, sulaukusią menamo universaliosios auditorijos pritarimo, galėtume laikyti moralia [14, p. 273].

Kaip tokia argumentacija sietina su idealiuoju diskursu, plačiau rašo R. Alexy (15, p. 362–364). Jeigu retoriką apibrėžtume kaip tam tikrą tikslingo komunikavimo formą, kaip vienokių ar kitokių tikslų siekimo procesą, kurio metu tikrinamas norminių teiginių bei argumentų tikrumas ir teisingumas, tai tada retorika tampa

lygi šiais laikais dažniau vartojamam diskursui. Siekiant idealiojo diskurso, svarbu numatyti, koks galutinis kalbėtojo motyvas. Ar jis nesikerta su etika ir morale (taigi, kiek oratorius yra *vir bonus*), ar iš tiesų jo tikslas racionaliais argumentais įtikinti adresatą tuo, kas kalbama.

Vir bonus sąvoka Lietuvos teisininkams taip pat nesvetima, ji vadinama *visuomenės daugumos* pripažintomis moralinėmis vertybėmis, į kurias kalbėdami jie privalo orientuotis. Kalbama apie tai, kad būtina „užtikrinti bent minimalią pozityviosios teisės ir moralės racionalių žmonių lūkesčių pusiausvyrą. Toks svirtas turėtų būti teismai“ [7, p. 45–46]. Teisėjas, kaip nešališkas arbitras, ypač atsakingai ir atsargiai turi gebėti naudotis tuo svirtu, arba moralumo svarstyklėmis. Moralumo svarstyklėmis pasverti savo poziciją kviečia ir advokatai: „Gerbiamieji, pažvelkime į problemą ne vien teisiniu, bet ir moraliniu aspektu“ [16, p. 134]. „Be to, reikia pripažinti, kad praktinėje teismo veikloje taikant įstatymus kiekviename jo sprendime turi būti atsižvelgiama į tiesos ir teisingumo nuostatas, moralės ir etikos reikalavimus. O dabar, gerbiamieji teisėjai, pažiūrėkime, ar ieškovo ieškinys iš tikrųjų yra pagrįstas, ar apskritai jis atitinka tiesos ir padomumo reikalavimus?“ [16, p. 58].

Kad *vir bonus* siekiamybė iš tiesų yra aktuali, rodo suintensyvėję pastarojo dešimtmečio teisės psichologų tyrimai. Kyla gero teisėjo, o tai reiškia doro ir teisingo žmogaus, poreikis, arba bent jau tokio teisėjo, kuris nepamirštų elementarių dalykų: „išaiškinti kaltinamajam teisę žinoti, kuo jis kaltinamas, teisę į gynybą ir pan. Neįtikėtinas faktas, tačiau net 97, 6 proc. atvejų teisėjai „pamiršta“ savo tiesioginę pareigą išaiškinti kaltinamajam, kad jis turi teisę pareikšti prašymą“ [8, p. 19].

Galima nutiesti daugybę paralelių įvairiuose šių dienų Lietuvos etikos kodeksuose, rodančiu, kad iki šiol galioja *vir bonus* maksimos. Įdomu dėlei galima pateikti bent vieną pavyzdį. Senovės Graikijoje buvo smerkiamas teismų kalbų rašytojas, samdytas logografas, jeigu jis rašė kalbas abiemis ginčo šalims. O šių laikų Lietuvos advokatų etikos kodekse, kuriame kalbama apie interesų konfliktą, dar imperatyviau pabrėžiama, jog „advokatas negali konsultuoti, atstovauti, ginti ar veikti dviejų ar daugiau klientų vardu tuo pačiu klausimu ar toje pačioje byloje, jeigu tų klientų interesai yra priešingi“ [9, p. 46].

Tik pasitikėdama teisėjo, prokuroro, advokato, iki-teisminio tyrimo pareigūno *aequum* (teisingumu moraline prasme), visuomenė gali pasitikėti aukštosios valdžios, teismų institucijomis, kad ir koks griežtas būtų jų sprendimas. Ir atvirkščiai, nepasitikėdama pareigūnais, visuomenė ima abejoti bet kuria iš šių institucijų, o drauge ir įstatymo (*justum*) teisingumu teisine materialia prasme.

IŠVADOS

1. Teisė ir retorika demokratinėse šalyse visada buvo glaudžiai susijusios su dorovinėmis vertybėmis, idealiosios retorikos galima siekti tik tada, kai ją lydi žodžio laisvė, demokratija ir kalbėtojo moralė, kai išlai-

koma teisės ir teisingumo vienovė. Teisingumas etine prasme aukščiau ir už pačią teisę.

2. Pirmasis žymus Lietuvos DK teisininkas, politikos ir kultūros veikėjas A. Volanas itin išsamiai ir išvalgiai apibendrino teisės ir teisingumo vienovę savo veikaluose, nužymėjęs pagrindines idealiojo diskurso ir gero oratoriaus gaires iki pat šių dienų.

3. Šiais laikais jaunos ir dar netvirtos demokratijos sąlygomis nuolat iškyla ta pati teisės ir teisingumo santykio problema, todėl retorikos ir teisės šaknų atskleidimas, istorinių Lietuvos teisininkų veikalų analizė, *justum et aequum* vienovės bei *vir bonus* siekiamybė turėtų būti prasminga ir aktuali.

4. Iškeltieji moraliniai retorikos principai galėtų būti taikomi praktinėje kalbinėje šių dienų teisininkų (politikų, valdžios žmonių) veikloje, taip pat jais turėtų būti matuojamas teisingumas, analizuojant teisės diskursą ar atliekant jo lingvistinę ekspertizę.

LITERATŪRA

1. **Koženiauskienė R.** Juridinė retorika. – Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2005.
2. **Filosofijos atlasas.** – Vilnius, 1998.
3. **Knygelė** apie pakylėtumą, kažkada Lionginui priskirta, parengė H. Zabulis. – Vilnius, 1997.
4. **Volanas A.** Rinktiniai raštai. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
5. **Smetona A.** Pasakyta parašyta 1927–1934. – Kaunas, 1935.
6. **Mikelėnas V.** Civilinis procesas. I. – Vilnius: Justitia, 1997.
7. **Mikelėnienė D., Mikelėnas V.** Teismo procesas: teisės aiškinimo ir taikymo aspektai. – Vilnius: Justitia, 1999.
8. **Valickas G., Justickis V.** Ar teisėjai visada teisūs? //Spectrum, 2006, 1 (4), p. 18–20.
9. **Butkus G.** Etika ir teisė – sankirtos ir paralelės // Lietuvos etikos kodeksai, nuostatai, taisyklės. – Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2006, p. 9–26.
10. **Koženiauskienė R.** Retorika: iškalbos stilistika. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, Antrasis leidimas, 2001.
11. **Palazzi S.** Scrivere bene. Stilistica. Metrica. Letteratura. – Milan, 1969.
12. **Koženiauskienė R.** XVI–XVIII a. prakalbos ir dedikacijos. – Vilnius: Mokslo, 1990.
13. **Gustaitis M.** Stilistika. Literatūros teorijos vadovėlis. – Kaunas-Marijampolė, 1923.
14. **Encyclopedia of Rhetoric.** Thomas O. Sloane, Editor in Chief. – Oxford, 2001.
15. **Alexy R.** Teisinio argumentavimo teorija. Mokymas apie racionalų diskursą, arba Teisinio pagrindimo teorija. – Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2005.
16. **Rinktinės advokatų kalbos teisme.** – Vilnius: Justitia, 1998.

GENESIS OF RHETORIC FROM THE DUALISM OF JUSTUM ET AEQUUM: LINKS BETWEEN LAW AND RHETORIC

Regina Koženiauskienė *

Vilnius University

S u m m a r y

Rhetoric and law have closely and firmly related historical roots what is proved by the genesis of rhetoric itself according to which a lawyer can really „act“ in a court only using his speech abilities. Law and rhetoric are related through a concept of a case as well.

Rhetoric in Ancient Greece has appeared under the circumstances of democracy when there emerged possibilities that gave rights and freedom of speech in explaining and interpretation of the law norms and in persuading one's listeners such way. The young and rebellious thought of an educated and unprejudiced Greek and his freedom to believe in gods were not restricted by any dogmas or catechisms, moreover he did not recognize an unconditional obedience to truth without proof and verification of it in general. The truth of every person is different and thus this can be argued. The key point of all matters is a person but not a dogma. This has generated a juridical dualism *rheton kai dianoia* what was translated by Romans as *justum et aequum* (law and justice).

It is shown in the article that citizens can search for the truth only when they are free, and the unity of *justum et aequum* is important in all times. When one turns away from the human rights, the true content of justice, and when the force of the state becomes an essence of justice, then rhetoric (i.e. evaluation, explanation, interpreting of juridical discourse, searching for relation of norms to the moral values, efforts of persuasion) becomes unnecessary for a lawyer.

The moral principles of rhetoric, raised by A. Volanas and the other lawyers of renaissance, were based on the norms of classic rhetoric. These principles ought to become a measure of public speeches of contemporary jurists. As a matter of fact, under conditions of young democracy Lithuania still faces the same problem of relation between law and justice.

Keywords: rhetoric, *justum et aequum*, law and justice, juridical dualism, A. Volanas, *vir bonus*, oratorical ideal, ethics, ethical arguments, rhetorical tradition, juridical discourse.

* Vilnius University, Faculty of Philology, Department of Lithuanian Language Culture, Prof. Habil. Dr.